

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το θέμα της παρούσης μελέτης είναι βέβαιο ότι θα προκαλέσει τουλάχιστον απορία σε πολλούς ανθρώπους. Διότι οι περισσότεροι γνωρίζουν τον τρόπο με τον οποίο ασκείται η πολιτική τόσο στο εσωτερικό των κρατών όσο και στις εξωτερικές μεταξύ τους σχέσεις. Αυτό ακριβώς είναι και η αιτία για την οποία πολλοί άνθρωποι απαξιώνουν την άνευ ηθικής πολιτική και οι εξ αυτών ικανοί αρνούνται να ασχοληθούν με την πολιτική. Τούτο πολλώ μάλλον, όταν υπάρχουν πολιτικοί φιλόσοφοι οι οποίοι αρνούνται κάθε σχέση της ηθικής και της πολιτικής. Διότι θεωρούν ότι η σχέση μεταξύ των εννοιών αυτών είναι κατά βάση αντιθετική.

Πρέπει όμως να λεχθεί ότι ήδη από την αρχαιότητα συζητήθηκε μεταξύ των φιλοσόφων και κυρίως του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη το θέμα αυτό και, μάλιστα, ήταν αυτοί οι οποίοι κατέληξαν στην ταύτιση των δύο εννοιών. Στην αθηναϊκή δημοκρατία του πέμπτου π.Χ. αιώνα υπήρχε αυτή η σύμπτωση και αυτό οφειλόταν στο πολίτευμα της άμεσης δημοκρατίας, στην οποία όλη η κρατική εξουσία ασκούσαν από τον λαό και οι πολίτες μετείχαν σε όλα τα κρατικά όργανα περιοδικώς με κλήρωση και για ορισμένο χρονικό διάστημα. Δεν υπήρχε άρχουσα τάξη για να κυβερνά και να ενδιαφέρεται μόνο για την ικανοποίηση των δικών της συμφερόντων.

Όμως, η ηθική, που προσδίδει στα άτομα τον χαρακτήρα της προσωπικότητας, δεν μπορεί παρά να υπάρχει και στους κυβερνώντες. Επομένως, κατά την άσκηση της πολιτικής πρέπει να ισχύει και το στοιχείο της ηθικής. Το γεγονός ότι αυτό

δεν συμβαίνει συνήθως οφείλεται όχι στη μη συνάφεια της ηθικής και της πολιτικής, αλλά σε άλλους παράγοντες, όπως είναι η σκοπιμότητα.

Η φιλοσοφία του δικαίου, η οποία αποβλέπει στο δέον, προσπαθεί να δείξει το δρόμο για τη συμπόρευση της ηθικής και της πολιτικής, πράγμα που θα συντελέσει στην άρση της αμφισβήτησης της πολιτικής από τους πολίτες, στη δικαιοσύνη και στην ηρεμία τους και στον τερματισμό των ιμπεριαλιστικών πολέμων.

Θέλω να ευχαριστήσω και πάλι τους εκλεκτούς συναδέλφους δικηγόρους Κωνσταντίνο Ρέγγο και Γεώργιο Σταραντζή για τις δημιουργικές συζητήσεις τις οποίες είχαμε στα θέματα της παρούσης εργασίας και την εξαιρετική συνάδελφο Δανάη Βαρδαβάκη για την πολύτιμη βοήθειά της.

Λάμπρος Σινανιώτης

Κεφάλαιο 1^ο

Σχέση ηθικής και πολιτικής

Η σχέση της πολιτικής με την ηθική αποτελεί εκ πρώτης όψεως αντινομία (καλού και κακού), που σημαίνει ότι ο μελετητής πρέπει να επιλέξει το ένα από το άλλο· την ηθική, δηλαδή, ή την πολιτική, για να δώσει το μείζον αγαθό στο πρακτέο (Σαλκιπζόγλου, Ο Ηγεμόνας). Είναι γεγονός ότι, όταν κανείς ομιλεί εκτός φιλοσοφίας για σχέση πολιτικής και ηθικής, θα συναντήσει πολλούς ενδοιασμούς και πολλές φορές μπορεί να προκαλέσει τον γέλωτα. Σήμερα η πολιτική καπηλεύεται τις ιδέες και εκπροσωπεί συμφέροντα. Αυτό, βεβαίως, δεν σημαίνει ότι η πολιτική είναι τέτοια κατ' ανάγκη από το εσωτερικό της νόημα. Διότι η ιστορική θεώρηση θα μας πείσει ότι ο πολιτικός ως νομοθέτης και ως κυβερνήτης «παιδεύει» τους ανθρώπους και είναι, κατά κύριο λόγο, διδάσκαλος της αρετής.

Ως προς την αναφερθείσα αντινομία πρέπει να αναφέρουμε και τα ακόλουθα. Είναι δυνατόν μια πολιτική πράξη να είναι ηθικά αποδοκιμαστέα και αντίστροφα μια ηθική πράξη να είναι πολιτικά αποδοκιμαστέα. Η ηθική πράξη μπορεί να αντιπροσωπεύει το καλό και η πολιτική το κακό, εξ ου και η αντινομία. Ο Κ. Τσάτσος (Πολιτική, σ. 52) υποστηρίζει ότι ο ύπατος σκοπός του κράτους, ως ανώτατη αρχή της πράξης, επιτάσσει την πραγμάτωση όλων των αξιών και από τις δύο πλευρές, την πολιτική και την ηθική. Και επιλέγοντας, για να γίνει αντιληπτό το πρόβλημα της ενδεχομένης αυτής αντινομίας, παραθέτει το γνωστό γνωμικό *fiat iustitia et pereat mundus*, κατά το οποίο πρέπει σε κάθε περίπτωση να πράττουμε το ορθό και αν ακόμη

από την ηθική πράξη θα προκύψουν μη ορθά αποτελέσματα. Ο σκοπός, δηλαδή, δεν καθαγιάζει τα μέσα. Αυτή είναι η θέση της ηθικής, αλλά αυτή δεν είναι και η θέση της πολιτικής. Κατά την θέση αυτή δεν είναι νοητό να θυσιάζεται ο ύπατος σκοπός, για να εφαρμοστεί η δικαιοσύνη. Γιατί το πρωτείο δεν ανήκει στη συγκεκριμένη ηθική πράξη που είναι ο ύπατος σκοπός.

Σε έναν ιδανικό κόσμο θα ήταν ιδανικός και ο δρόμος που οδηγεί στον ιδανικό σκοπό και έτσι η ηθική και η πολιτική δεν θα οδηγούσαν ποτέ σε αντινομία. Όμως, το πρόβλημα υπάρχει στον πραγματικό κόσμο. Στη ζωή, όπου όλες οι αξίες είναι σχετικές, η αντινομία αυτή θα υπάρχει και θα πρέπει να αίρεται για να καθοριστεί το πρακτέο. Για την άρση της αντινομίας αυτής πρέπει να εκκινήσουμε, κατά τον Τσάτσο (ένθ. ανωτ., σ. 54), από το ότι η αιτία της απόκλισης αυτής είναι η σχετικότητα της αξίας της πράξης. Η αντινομία αυτή δεν οφείλεται στον ύπατο σκοπό, αλλά στο ότι ο κόσμος της σχετικότητας πρέπει να κριθεί και από τις δύο πλευρές. Επομένως, ανάμεσα στην ηθική και στην πολιτική δεν υπάρχουν ποτέ αντινομίες. Υπάρχουν μόνο στην εκτίμηση των συγκεκριμένων πράξεων. Δεν είναι, επομένως, αντινομίες ιδεών αφηρημένα, αλλά αντινομίες ιδεών κατά την συγκεκριμένη πραγματοποίησή τους. Γι' αυτό λύνονται *ad hoc*, χωρίς να υπάρχει η δυνατότητα να τεθεί γενικός κανόνας για την άρση τους. Υπάρχουν περιπτώσεις κατά τις οποίες η ηθική πρέπει να υποχωρήσει μπροστά στο αγαθό που θα προκύψει από τον παραμερισμό της. Όταν όμως ένα τέτοιο αγαθό δεν πρόκειται να προκύψει, η ηθική πρέπει να επικρατήσει. Πρέπει, όμως, να τονίσουμε ότι η άρση της αντινομίας αυτής είναι μεν θεωρητικά δυνατή, στην πράξη όμως είναι πολύ δύσκολη.

Όμως, η σχέση της πολιτικής και της ηθικής αποτελεί κύριο πρόβλημα της φιλοσοφίας του δικαίου και απασχόλησε τους φιλοσόφους από την αρχαιότητα. Ο Hegel (Φιλοσοφία του Δικαίου, σ. 19) διακρίνει στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία τον

σεβασμό των πολιτών στην παραδεδομένη κοινωνική ηθικότητα (Sittlichkeit), την οποία επέβαλλε η κοινωνία, η πόλις και την οποία ενίσχυε ο νόμος της πολιτείας. Η κοινωνική ηθικότητα κατά τον Hegel αποτελεί τον γνώμονα της ηθικής συμπεριφοράς του ατόμου, διότι σε αυτό συναντώνται η γενική και αντικειμενική βούληση του αντικειμενικού πνεύματος της πολιτείας με την υποκειμενική βούληση της υποκειμενικότητας. Ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης έχουν ταχθεί υπέρ της ταύτισης της πολιτικής και της ηθικής.

Γενικώς εις την αρχαία Ελλάδα διαπιστούται ότι η ηθική συνεβάδιζε και συνυπήρχε με την πολιτική.

Όμοια λέγεται ότι είναι και η σοσιαλιστική-κομμουνιστική άποψη στο θέμα αυτό. Υποστηρίζεται ότι στην αταξική, σοσιαλιστική κοινωνία δεν υπάρχει χώρος για τέτοιες συγκρούσεις, αφού η πολιτική και η ηθική ταυτίζονται. Και τούτο, διότι σε μια αταξική κοινωνία δεν υπάρχει λόγος να χρησιμοποιηθούν μακιαβελικές μέθοδοι, για την εξουσίαση των ανθρώπων.

Κατά την άποψη της κομμουνιστικής θεωρίας η αποκατάσταση μιας σύνθεσης της πολιτικής και της ηθικής δεν είναι καθόλου απλό ζήτημα και δεν μπορεί να περιοριστεί σε μια φόρμουλα του τύπου «η πολιτική προσδιορίζει την ηθική». Ηθική ή πολιτική επιλογή δεν μπορεί να καθοδηγείται μόνο από την πολιτική υπεροχή ή την ηθική αποδοκιμασία ή επιδοκιμασία (*Titarenko*, Ηθική και Πολιτική, σ. 203). Η έκταση των πολιτικών ρυθμίσεων στην κοινωνία είναι πολύ πλατύτερη απ' ότι στην ηθική. Υπάρχουν πεδία στα οποία η επίδραση της πολιτικής δεν είναι άμεση, αλλά έμμεση, μόνο διά μέσου ενός συγκεκριμένου κώδικα προτύπων και ιδεωδών.

Ο Lenin ζήτησε από τους προλετάριους να είναι ικανοί «να παρακολουθούν κάθε άλλη κοινωνική τάξη, σε όλες τις εκδηλώσεις στον πνευματικό, ηθικό και πολιτικό τομέα». Αυτό έχει μεγάλη σημασία, ότι το ζήτημα των πολιτικών και ηθικών αρχών κάθε τάξης στη σύγχρονη κοινωνία έχει κατακτήσει

τόση σπουδαιότητα. Ο Marx (στο Κεφάλαιο) προσπάθησε να αποδείξει ότι οι σχέσεις των ανθρώπων, που ρυθμίζονται από την ηθική, μετατρέπονται σε υλικές σχέσεις, δηλαδή σε σχέσεις πραγμάτων έξω από την ηθική και υποστηρίζει ότι «ο καπιταλισμός αποκόβει την ηθική από τις κοινωνικές σχέσεις και τα ηθικά πρότυπα» (Titarenko, ένθ. ανωτ., σ. 22).

Οι περισσότεροι κοινωνιολόγοι σήμερα υποστηρίζουν ότι η ηθική και η πολιτική αποκλείουν η μια την άλλη. Από τη θέση αυτή προκύπτουν δύο αντίθετα συμπεράσματα: ή η σύγκρουση αυτή είναι αναπόφευκτη και προσπαθούν οι κοινωνιολόγοι να βρουν μια εξήγηση (αυστηρά επιστημονική), για να την εξηγήσουν, ή η σύγκρουση δεν είναι αναπόφευκτη και επιζητούν τους τρόπους να την αποφύγουν.

Άλλοι τονίζουν τις δυσκολίες και τις αντιφάσεις στους αμοιβαίους εσωτερικούς δεσμούς, στους πολιτικούς και ηθικούς παράγοντες και προσπαθούν να αποδείξουν ότι η πολιτική από την φύση της είναι ανήθικη, ώστε να δικαιώνουν μια απολιτική στάση των πολιτών.

Όμως, το ζήτημα της σχέσης πολιτικής και ηθικής δεν είναι μια εφεύρεση των κοινωνιολόγων.

Είναι όμως πλάνη (λαϊκή) ότι η πολιτική καθορίζει την ηθική, όπως και η θέση ότι η ηθική μπορεί να αντικαταστήσει την πολιτική στο ένστικτο της αυτοπροστασίας του λαού, διότι και αυτή η ηθική βρίσκεται σε κατάσταση αποσύνθεσης και παρακμής. Ή, όπως λέγεται, «Ο σύγχρονος άνθρωπος, από άποψη ηθικής, εμμένει στο επίπεδο των ανθρώπων που έζησαν στις σπηλιές».

Αλλά και εκείνοι οι φιλόσοφοι που πιστεύουν ότι ο άνθρωπος έχει αναπτύξει ηθικές αρχές υψηλότερου επιπέδου αντιμετωπίζουν τον ρόλο της ηθικής στη σύγχρονη εποχή με σκεπτικισμό, διότι πιστεύουν ότι η ηθική είναι ανίκανη να αντισταθεί στην έφοδο της εγωιστικής και απάνθρωπης πολιτικής της εποχής μας.

Όμως, πρέπει να πούμε ότι όλοι οι κοινωνιολόγοι και οι ιδεολόγοι φιλόσοφοι πιστεύουν ότι υπάρχει μια αντίφαση, ένα χάσμα μεταξύ της ηθικής και της πολιτικής και αυτό είναι φαινόμενο που πρέπει να διερευνηθεί και του οποίου τα παράδοξα συνθέτουν ένα πρόβλημα (*Titarenko*, ένθ. ανωτ., σ. 16). Είναι γεγονός ότι η πίστη σε ένα συγκεκριμένο κώδικα ηθικής δίδει στην πολιτική μια συγκεκριμένη απόχρωση.

Το χάσμα και οι αντιφάσεις μεταξύ πολιτικής και ηθικής γίνονται αισθητές από τους ανθρώπους με οξύτητα και δυσσέσκεια.

Ήδη από τον 16^ο αιώνα ο N. Machiavelli, με το έργο του «Ηγεμών», ξεχωρίζει ριζικά την πολιτική σκοπιμότητα από την ηθική και θεωρεί ως αποκλειστικό κίνητρο της πολιτικής την απροσχημάτιστη βία.

Το ζήτημα αυτό αναζωπυρώθηκε πάλι στο τέλος του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν οι κοινωνίες πέρασαν στην καπιταλιστική οικονομία και ο αγώνας για την εξουσία, την δύναμη, την πολιτική και οικονομική, έγινε παγκόσμιος. Κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα εμφανίστηκαν επίγονοι του μακιαβελισμού, όπως ο Georges Sorel, ο Vilfredo Pareto, ο Robert Michels, ο James Burnham και λοιποί, οι οποίοι παραδέχονται την αντινομία της πολιτικής και της ηθικής, την θεωρούν όμως ιστορικό δεδομένο και μοιραία αναγκαιότητα (*Σαλκιτζόγλου*, ένθ. ανωτ. σ. 242). Ο Georges Sorel, Γάλλος αναρχικός της βίας, στο βιβλίο του «Σκέψεις για την Βία» (*Réflexions sur la Violence*, 1963, σ. 8), θεωρεί την πολιτική ως αμείλικτο αγώνα για την εξουσία. Είναι αντίπαλος όλων των μορφών εξουσίας και καταγγέλλει τον ολοκληρωτισμό, που δημιουργείται από το κράτος. Η κοινωνική και οικονομική απελευθέρωση του καταπιεζομένου από το κράτος ανθρώπου είναι ο πολιτικός σκοπός. Οι μοχλοί γι' αυτήν την απελευθέρωση είναι ο μύθος και η βία, αναγκαστικά. Στην καπιταλιστική κοινωνία, αντιθέτως, η εργατική τάξη, εκτός των άλλων, με την ανθρωπιστική παιδεία

και με την ηθική αποδοκιμασία της βίας βοηθά την υποταγή της εργατικής τάξης και την οδηγεί στην κοινωνική και οικονομική «υποβάθμιση».

Ο Vilfredo Pareto, πολιτικός φιλόσοφος (1848-1923), με το σύγγραμμά του *Trattato di Sociologia Generale* αναφέρεται στην παγκόσμια λέσχη των εξουσιαστών, τους οποίους παρομοιάζει με λιοντάρια και αλεπούδες. Οι αλεπούδες ανεβαίνουν στην εξουσία με την απάτη και το δόλο και τα λιοντάρια με την κτηνώδη βία. Ο Pareto διακρίνει σε όλα τα καθεστώτα μια άρχουσα τάξη, μια elite, που δημιουργείται αναγκαστικά ακόμη και όταν είναι δημοκρατική.

Ανάλογη είναι και η θέση του Michels (1876-1936), ο οποίος βλέπει ως μοιραία ασθένεια της δημοκρατίας τους πολιτικούς, οι οποίοι είναι διευθυντική τάξη και χωρίς αυτή δεν μπορεί να υπάρξει το κράτος· αυτή κυβερνά.

Το ίδιο υποστηρίζει και ο Mosca (1856-1941) στο βιβλίο του «Στοιχεία Πολιτικής επιστήμης». Βλέπουμε ότι σε όλα τα καθεστώτα δημιουργείται μια διευθυντική elite, για την οποία, αν προχωρήσουμε στην εξέταση της ιδιοσυστασίας της, θα καταλήξουμε σε συμπεράσματα όχι αισιόδοξα.

Ο James Burnham υποστηρίζει ότι η εξουσία της elite στηρίζεται στην δύναμη και τον δόλο (βλ. και *T. Z. Catlin*, *Σημαντική Πολιτική*, σ. 79).

Οι απόψεις του Burnham συνθέτουν μια θεωρία για την χρησιμοποίηση της δύναμης και της δολοπλοκίας πέραν πάσης ηθικής.

Ανάλογες είναι και οι αντιλήψεις πολλών άλλων κοινωνιολόγων και φιλοσόφων, οι οποίοι είναι οπαδοί της θεωρίας της δύναμης, για την οποία γίνεται λόγος κατωτέρω στο Κεφάλαιο 6.

Ο Max Weber («Η Πολιτική ως επάγγελμα») πιστεύει ότι η κοινωνιολογία πρέπει να ερευνά τα κοινωνικά φαινόμενα χωρίς να ενδιαφέρεται για τις κοινωνικές αξίες. Αυτό μπορεί να το δει κανείς και από τον ορισμό της εξουσίας που δίνει ο Max

Weber. Κατ' αυτόν «εξουσία» σημαίνει, στις διάφορες κοινωνικές σχέσεις, κάθε δυνατότητα, να επιβάλλει κανένας την θέλησή του, παρ' όλη την αντίσταση που συναντά, ανεξάρτητα από το που βασίζεται αυτή η δυνατότητα.

Είναι προφανές ότι μια τέτοια αντίληψη για την εξουσία καθρεφτίζει την κοινωνική αδικία και την πολιτική ανηθικότητα (*Titarenko*, έnth. ανwt., σ. 51) ως ένα χαρακτηριστικό του ανθρώπου.

Μια καινοφανή άποψη για την σχέση πολιτικής και ηθικής διατυπώνει ο Παπανούτσος στο βιβλίο του «Ηθική» (σ. 453 επ.). Ο Παπανούτσος υποστηρίζει ότι η πολιτική και η ηθική είναι μορφές της «Παιδαγωγίας» και ο ίδιος βέβαια αντιλαμβάνεται ότι η θέση του αυτή θα συναντήσει μεγάλους ενδοιασμούς και προσπαθεί να την αποσαφηνίσει.

Η πολιτική, λέγει, ότι κατά καιρούς ασκείται κατά τρόπο που δύσκολα κρύβει κάτω από το προσωπείο κάποιων ωχρών ιδεών το όριο της πλεονεξίας και το όριο που την διευθύνει, ώστε να μπορεί να χαρακτηριστεί ως πνευματικό λειτούργημα και σαν τέτοιο έχει παιδευτικό χαρακτήρα και ποιότητα («Ηθική», έnth. ανwt., σ. 457). Θα χρειαστεί μια μακρά ιστορική επισκόπηση, για να εξηγηθεί πώς αυτή η λειτουργία έφτασε σήμερα μέσα στον ευρωπαϊκό πολιτισμό σε τέτοιο κατάντημα, να θεωρείται δηλαδή το κίνητρο της πολιτικής ηθικής η απροσχημάτιστη δύναμη, η οποία έκανε νόμο την αδυσώπητη πάλη των συμφερόntων.

Όμως, λέγει, ότι η πολιτική δεν ήταν ανέκαθεν τέτοια. Το νόημα της πολιτικής λειτουργίας θα το γνωρίσουμε, όταν μελετήσουμε τους πολιτικούς, που με άκρα επίγνωση και ευθύνη βλέπουν στην πολιτική το χρέος, την μεγάλη ευθύνη και την μοίρα της ζωής.

Τέτοια πρότυπα πολιτικών μπορούμε να τα αναζητήσουμε στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, όπως είναι ο Λυκούργος, ο Σόλων, ο Περικλής κ.λπ. Η θεώρηση των πολιτικών αυτών θα μας

πείσει ότι ο πολιτικός ως νομοθέτης και κυβερνήτης «παιδεύει» τους ανθρώπους και είναι δάσκαλος της αρετής (Παπανούτσος, ένθ. ανωτ., σ. 458-459).

Μια φιλοσοφική θεώρηση θα μπορούσε διαλεκτικά να διακρίνει αυτές τις τρεις έννοιες ηθικής, παιδαγωγίας, πολιτικής.

Η παιδαγωγία είναι φυσική και λογική συνάφεια της ηθικής και της πολιτικής. Έτσι και η ηθική προς την πολιτική και η πολιτική προς την ηθική. Με την παιδαγωγική η ηθική τείνει να γίνει πολιτική ενέργεια και η πολιτική, από τις παιδευτικές προθέσεις της και τα παιδευτικά αποτελέσματα, παίρνει την ηθική της διακαίωση (Παπανούτσος, ένθ. ανωτ., σ. 460). Η παιδαγωγία με την ηθική και την πολιτική βρίσκει το κύριο νόημα της. Δύο είναι τα σκέλη της, η ηθική ευθύνη και ο πολιτικός σκοπός.

Θέλω να παρατηρήσω, ότι όλες οι ανωτέρω αναφερθείσες θεωρίες, για την σχέση της πολιτικής και της ηθικής δεν αντιμετωπίζουν το πρόβλημα αυτό ουσιαστικά από φιλοσοφική άποψη, αλλά επί τη βάσει της σύγχρονης πραγματικότητας και εμπειρίας της ασκούμενης πολιτικής και όχι της φιλοσοφίας του δικαίου. Όμως, το θέμα αυτό, όπως όλη η φιλοσοφία του δικαίου, αναφέρεται στην ιδανική σχέση της πολιτικής με την ηθική και είναι γεγονός ότι η θέση αυτή είναι, κατά κάποιο τρόπο, ουτοπιστική, αλλά η διαπίστωση αυτή δεν μας εμποδίζει να αντιμετωπίζουμε αυτό το θέμα φιλοσοφικά. Διότι, η φιλοσοφική απάντηση να μην δεν αφορά άμεσα την υφιστάμενη πραγματική κατάσταση, αποτελεί όμως μέτρο για την κρίση αυτής. Και κάποτε θα έρθει και η φιλοσοφία στον καιρό της.

Πρέπει να τονίσω ότι από της πλευράς αυτής η αναζήτηση της σχέσης πολιτικής και ηθικής θα πρέπει, πρωτίστως, να αναζητηθεί στο σκοπό που επιδιώκει η πολιτική και η ηθική και βάσει αυτού να καθοριστούν τα όρια κάθε μιας.

Ο Kant, αντίθετα προς τους ανωτέρω αναφερθέντες φιλοσόφους, αντέταξε μια σφοδρή κριτική κατά του ωφελισμού, στο έργο του «Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών» («Grundle-